

Peter Dankmeijer

LHBT aandachtspunten in de leerlingenbegeleiding

Adolescenten bevinden zich in een turbulente periode. Fysiek en emotioneel krijgen zij te maken met de puberteit, sociaal worden zij in deze periode geconfronteerd met een sterke groepsdruk om zich te conformeren aan bepaalde maatschappelijke normen of subculturen. Dat levert spanningen op voor jongeren die merken dat hun gevoelens niet corresponderen met die van hun leeftijdsgenoten. Spanningen, die gevolgen kunnen hebben voor hun schoolprestaties, maar ook voor hun welzijn in bredere zin.

Dit artikel gaat in op hoe zulke spanningen spelen voor jongeren met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgender gevoelens en welke rol de leerlingenbegeleider daarin kan spelen.

De spanningen hebben te maken met het feit dat van jongeren wordt verwacht dat heteroseksuele gevoelens hebben, heteroseksuele relaties zullen ontwikkelen en dat zij een “echte” man of vrouw zijn (Overbeek & Renkens (1998). Dit wordt “heteronormativiteit” genoemd. Veel jongeren kunnen of willen niet (volledig) aan deze verwachtingen voldoen. Het gaat dan overigens niet alleen om jongeren die er later voor zullen kiezen zich expliciet als homoseksueel, lesbisch, biseksueel of transseksueel te benoemen. Ook veel mensen die zich als heteroseksueel benoemen kunnen last hebben van rigide en intolerante verwachtingen ten aanzien van hun gevoelens of gedrag. In het artikel zullen we daarom doorgaans de term “seksuele diversiteit” of “seksueel diverse jongeren” gebruiken om aan te geven dat er ook buiten heteronormatieve verwachtingen veel andere gevoelens en gedragingen mogelijk zijn.

Het artikel is verdeeld in vijf delen.

1. Eerst gaan we in op de vraag waarom er specifieke aandacht nodig is.
2. Vervolgens gaan we kort in op de seksuele ontwikkeling van jongeren en zoomen daarna in op de daarvan afwijkende aspecten voor seksueel diverse jongeren.
3. Daarna gaan we in op hoe leerlingen met homo-, biseksuele, lesbische of transgender gevoelens zich kunnen manifesteren in de school.

4. We geven een aantal praktische suggesties voor leerlingenbegeleiders en mentoren.
5. Aan het eind van het artikel gaan we in op valkuilen die wij regelmatig zien in de praktijk van de begeleiding.

1. Specifieke aandacht voor seksuele diversiteit

In de onderwijswereld is het niet vanzelfsprekend dat er specifieke aandacht zou moeten zijn voor seksueel diverse jongeren. De suggestie dat dit nodig zou kunnen zijn, wekt geregeld weerstand of zelfs weerzin op. De weerstand varieert van principiële standpunten tot zogenaamde “belemmerende overtuigingen”. Toch is specifieke aandacht nodig omdat er sprake is van een aantal specifieke knelpunten bij een deel van de seksueel diverse jongeren die ook een eigen aanpak vereisen. In dit deel geven we een beschrijving van de weerstanden en de beperkingen die ze opleveren om seksueel diverse leerlingen adequaat te kunnen begeleiden. Ook geven we suggesties voor hoe u collega’s kunt benaderen die pleiten tegen specifieke aandacht.

Principiële afwijzing van seksuele diversiteit

In de Nederlandse bevolking is de houding ten opzichte van homoseksualiteit in de afgelopen decennia aanzienlijk toleranter geworden. Althans, als men Nederlanders vraagt of homoseksuelen zoveel mogelijk hun leven op hun eigen manier moeten kunnen leiden, is 95% het daarmee eens (De Graaf & Sandfort, 2000). De 5% van de Nederlanders die het niet eens is met deze stelling, zijn mensen met een streng religieuze achtergrond; getalsmatig gaat het vooral om gereformeerden en moslims. Een deel van deze “fundamentalistische” of “niet rekkelijke” gelovigen baseren hun oordeelsvorming zuiver op basis van religieuze geschriften: de bijbel, de koran en interpretaties van deze teksten door schriftgeleerden. Zuiver religieus geïnspireerde bezwaren tegen homoseksualiteit zijn lang niet altijd emotioneel geladen; vaak gaat het om een relatief afstandelijk en normerend oordeel.

Niet rekkelijk georiënteerde gelovige hulpverleners of begeleiders hebben wel specifieke aandacht voor seksueel diverse jongeren. Maar zij zullen deze beschouwen als een probleem dat moet worden opgelost door het richten van de aandacht op god en door zich te onthouden. In Nederland richt Stichting Different zich erop om mensen af te houden van het ontplooiën van hun homoseksuele gevoelens.

De meeste hulpverleners in Nederland staan tegenwoordig op het standpunt dat een begeleiding in de richting van acceptatie van de eigen gevoelens het meest effectief is en de voorkeur verdient. Stichting Different benadrukt daarentegen de religieuze wenselijkheid om niet in zonde te vervallen. Maar ook zij stelt dat haar aanbod alleen effectief is als cliënten zelf ervan zijn overtuigd dat niet-heteroseksueel gedrag zondig is en ervan willen afzien (Stichting Different, 2006).

Hoewel verleidelijk, is het zinloos om als niet gelovige met niet rekkelijk georiënteerde gelovigen in discussie te gaan over heilige teksten. In principe staan de teksten immers niet ter discussie. Weliswaar zijn er ook binnen Christelijke (Korte et al, 1999), Islamitische (Forum, 2003) en Hindoeïstische kringen discussies over de interpretatie van heilig beschouwde teksten. Maar om daarover een goede inhoudelijke discussie te kunnen voeren, moet men zelf een deskundige zijn op dat terrein. Bovendien is het in Nederland een grondrecht om een eigen religieuze of levensbeschouwelijke overtuiging te hebben, dus het de inzet van de discussie kan nooit zijn om iemand te dwingen daarvan af te zien. Wel is het zinnig om de discussie aan te gaan over het welzijn van leerlingen (of collega's). Dan gaat het niet over religieuze overtuigingen, maar om hoe u met elkaar wilt omgaan in de praktijk. In het Nederlandse onderwijs bestaat een brede consensus dat leerlingen hun eigen gevoelens leren herkennen en hun eigen identiteit leren ontwikkelen in relatie tot hun omgeving. Ook niet rekkelijke gelovigen moeten zich verhouden tot hun meer liberale omgeving en tot (bijvoorbeeld niet heteronormatieve) gevoelens of wensen van anderen. Op de werkvloer kan dit betekenen dat niet rekkelijke gelovigen zich op gewetensbezwaren beroepen en niet bezighouden met bepaalde onderwerpen. Zolang de school als geheel in blijft is om haar pedagogische opdracht te realiseren, kan dat een compromis zijn.

Een beperkt aantal scholen in Nederland is gebaseerd op een niet rekkelijke religieuze grondslag. Als zij in hun missiedocument en schoolregels nauwkeurig omschrijven hoe dit uitgewerkt wordt naar seksuele diversiteit, mogen zij onderscheid maken en bijvoorbeeld eisen dat het personeel getrouwd is of bijbelse/koranische waarden voorstaat. Personeelsleden weten dit als zij solliciteren en kunnen dus een keuze maken. Voor leerlingen ligt dit ingewikkelder: zij ontwikkelen hun seksuele gevoelens tijdens de schoolperiode. De Rijksinspectie van het Onderwijs eist daarom dat elke school ervoor zorgt dat leerlingen zich optimaal kunnen ontwikkelen. Zij stelt daarom in haar richtlijnen:

“Ook homoseksuele leerlingen moeten zich op school veilig en gerespecteerd voelen. Van docenten mag worden verwacht dat zij homo’s en lesbo’s serieus nemen, positief over hen spreken en hun zelfvertrouwen en persoonlijke ontwikkeling bevorderen. Homoseksuele leerlingen ontlenen hun gevoel van onveiligheid vooral aan negatieve bejegening vanuit hun omgeving. De school heeft daarom ook een verantwoordelijkheid in het bewerkstelligen van een respectvolle omgeving.”
(Rijksinspectie van het Onderwijs, 2003)

Het gaat om randvoorwaarden voor de kwaliteit van onderwijs, dus scholen moeten zelf invullen hoe zij hieraan vormgeven. Ook een school op religieuze grondslag zou hiervoor voorzieningen moeten treffen. Als de school dat niet doet, kunnen slachtoffers daarvan zich richten tot de Inspectie.

Emotionele weerzin

Een veel groter aantal mensen heeft een zekere weerzin tegen homoseksualiteit. De meeste mensen worden opgevoed in een heteroseksuele context en de maatschappelijke beeldvorming en organisatie gaat in principe uit van heteroseksuele vormen van relaties, families en daarop toegesneden sekserollen en maatschappelijke ondersteuning. De meeste mensen ervaren deze heteronormativiteit als de normale situatie en zijn verbaasd of gechoqueerd als zij geconfronteerd worden met afwijkende vormen van gedrag. Zo blijkt dat 42% van de Nederlandse bevolking het afwijst als twee mannen elkaar in het openbaar zoenen, terwijl slechts 8% moeite heeft met een man en een vrouw die elkaar in het openbaar zoenen (Van de Meerendonk et al, 2003).

Deze weerzin is dus meer van emotionele aard en lijkt voort te komen uit een vrees om af te wijken. Door zich af te zetten tegen homoseksueel of transgender gedrag kan men “bewijzen” dat men zelf “normaal” is. Als men “normaal” overkomt, voelt men zich geaccepteerd en veilig. Afwijkingen van de norm kunnen gemakkelijk tot gevoelens van onveiligheid leiden.

Veel mensen met een emotionele weerzin tegen homoseksualiteit stellen “normaal” gelijk met “gezond” en komen tot de stelling van homoseksualiteit dus een ziekte is. Dit beeld werd ook bijna een eeuw lang wetenschappelijk onderschreven. Sinds de jaren zestig ontstond meer neutrale aandacht voor homoseksualiteit, wat er in 1973 toe leidde dat de

homoseksualiteit als ziekte werd geschrapt uit de internationale richtlijn voor de diagnose van psychische ziekten (DSM). Desondanks blijven er aanhangers van deze zienswijze.

Hulpverleners en begeleiders met emotionele bezwaren tegen homoseksualiteit of transgenderisme zullen moeite hebben om zich iets bij het onderwerp voor te stellen. Door hun afweer zullen zij zich niet willen inleven of empathie willen of kunnen tonen. In de praktijk leidt dat tot een sociale afstand, een gebrek aan steun of zelfs een projectie van eigen vooroordelen en weerstanden.

Voor mensen met emotionele bezwaren gaat het niet in eerste instantie om een rationeel onderbouwd oordeel over homoseksualiteit. Eerder gaat het om een relatief irrationele weerzin, die vaak relatief opportunistisch wordt onderbouwd met argumenten. In gesprekken, voorlichtingen en trainingen zullen mensen met emotionele weerzin gemakkelijk van het ene naar het andere argument tegen homoseksualiteit overschakelen. Het gaat dan niet om de inhoud van het argument, maar om de achterliggende lading die men wil uitdrukken. In discussie met mensen die zich emotioneel verzetten tegen specifieke aandacht voor seksuele diversiteit, kan men daarom beter aandacht besteden aan de emoties.

Dat kan het beste door de emoties in eerste instantie de ruimte te geven. Op die manier ontaardt de spanning zich en voelt de betrokkene zich ook serieus genomen. Ruimte laten voor zulke negatieve emoties kan moeilijk zijn voor iemand die positiever denkt over seksuele diversiteit, speciaal voor seksueel diverse mensen zelf. Immers, krachtige negatieve emoties komen snel over als belediging of bedreiging. Ook loopt men het risico dat de toehoorder, door de ruimte te geven aan negatieve uitingen, daarmee instemt. Het is daarom belangrijk om de ruimte in te kaderen door dingen te zeggen als: “ik ben nieuwsgierig naar hoe jij hierover denkt”, “ik merk dat het negatieve gevoelens bij je oproept”, “ik denk er een beetje anders over, wil je weten hoe ik erover denk?”, “nu we het over ónze gevoelens hebben gehad, kunnen we het nu doorpraten over hoe we kunnen omgaan met leerlingen en hún gevoelens?”

Het helpen beseffen dat eigen emoties persoonlijk zijn, niet gelijkgesteld kunnen worden met feiten en mogelijk vooroordelen zijn en dat anderen er anders over kunnen denken en voelen, is een essentiële stap om bij mensen met emotionele weerstanden een zekere tolerantie te bewerkstelligen. Doorgaans is dit een geleidelijk proces van kennismaking en

gewenning. Het zal vaak voorkomen dat men de emotionele hobbel steeds opnieuw moet nemen. Dan hebt u ruimte gegeven voor emoties en wilt u doorgaan met een meer zakelijk gesprek, maar dan laaien direct de negatieve emoties weer op: “is het niet zo dat ze allemaal zo nodig naakt in een Kanaalparade willen rondlopen?!” Dan zit er niets anders op om ook hier weer ruimte aan te geven, voor u weer verder kunt praten op ene zakelijk niveau. “Ja, ik zag ook op TV een man in zwembroek op een van die boten. Bedoel je dat? Volgens een homoseksuele vriend hebben veel homo’s moeite met de beeldvorming dat ze zouden willen provoceren.”

Realistische overwegingen

Naast principiële en emotionele afwijzing van homoseksualiteit, zijn er ook realistische redenen om niet (altijd) aandacht voor homoseksualiteit of transgenderisme te hebben. De belangrijkste daarvan is dat men een beperkte hoeveelheid tijd heeft en er dus prioriteiten moeten worden gesteld. Dit is bij diversiteitsbeleid in de leerlingenbegeleiding een standaarddilemma: aan de ene kant wil men een goede zorg verlenen aan alle leerlingen en dus specifieke kennis hebben, aan de andere kant is het onmogelijk om volledige kennis te hebben van alle specifieke aspecten.

Sommige begeleiders proberen dit dilemma op te lossen door geen specifieke kennis te verzamelen, maar door de nadruk te leggen op een generieke aanpak. Door een open houding en een empathische opstelling, hoopt men in de begeleiding tegemoet te kunnen komen aan de diversiteit van vragen in de begeleiding. Toch schiet een dergelijke benadering tekort. Omdat heteronormativiteit vanaf de geboorte is ingeslepen als het vanzelfsprekende model om vanuit te reageren, beseft men niet dat een “open generieke” benadering in de praktijk vaak neerkomt op een heteronormerende benadering.

De oplossing ligt in het combineren van een open, empathische opstelling enerzijds en een zekere kennis over heteronormativiteit en homospecifieke aspecten anderzijds. Seksueel diverse jongeren maken tussen de 5 en 15% van de schoolbevolking uit. Niet iedereen daarvan zal daarmee een zwaar probleem ervaren, maar het merendeel zal zich er wel eens zorgen over maken.

Het is aan de school om te bepalen of men de seksuele ontwikkeling en zelfontplooiing van leerlingen een rekent tot het domein waar de school zich mee bezig moet houden of niet. Ouders vinden dat in ieder geval wel; dat ontslaat hen van de plicht om hun kinderen daarover uitgebreid in te lichten en te bevragen, wat zij vaak als een probleem ervaren. Als

de school beslist hier aandacht aan te geven, is het ook nodig om homospecifieke aandacht mee te nemen.

Belemmerende overtuigingen

In de praktijk van scholen blijkt dat principiële, emotionele en praktische bezwaren dwars door elkaar heen lopen. Dit bleek uit proefprojecten waarin werd geëxperimenteerd om homospecifieke aspecten in het schoolbeleid te verwezen (Gekeler, 2005, pag.29). Frits Prior van het Algemeen Pedagogisch Studiecentrum benoemt de mix van argumenten om geen aandacht te geven aan homoseksualiteit als “belemmerende overtuigingen” (Prior, 2005). We noemen er een aantal:

- We hebben geen homoseksuele of lesbische leerlingen of docenten
- We hebben hier geen problemen rond dat thema
- Homoseksualiteit is teveel een detail om mee aan de slag te gaan
- We weten niet hoe we met die problemen moeten omgaan
- We kunnen er niet mee aan de slag want homoseksualiteit is taboe
- Als we iets met homoseksualiteit gaan doen, zullen we zo’n weerstand oproepen dat we meer problemen krijgen dan we oplossen

Het argument dat er geen homoseksuele leerlingen zouden zijn, is altijd feitelijk incorrect. Op elke 1.000 leerlingen zijn er tenminste 20 die na hun 18^e zullen besluiten een uitsluitend homoseksueel leven te gaan leiden en nog een extra 20 die keuzes gaan maken over hoe om te gaan met hun biseksuele gevoelens. Minstens 150 leerlingen zullen op wel eens twijfels hebben over hun seksuele voorkeur. Van de 12 tot 17 jarige leerlingen met homoseksuele gevoelens stelt tussen de 78 en 88% dat zij ooit aan iemand hebben verteld dat zij homo of lesbisch zijn (De Graaf et al, 2005). Dat leerlingenbegeleiders, docenten of directieleden deze leerlingen niet “zien”, heeft meer te maken met hun manier van kijken dan de werkelijkheid.

Het feit dat zoveel leerlingen wel eens iemand verteld heeft dat ze homo zijn, wil niet zeggen dat ze ermee te koop lopen. De sfeer rond homoseksualiteit is op de meeste scholen zodanig negatief, dat het zelden voorkomt dat een leerling er breder voor uitkomt dan naar haar/zijn allerbeste vrienden. Op die manier voorkomen zij dat zij gepest en geïntimideerd worden. Scholen zouden gelijk kunnen hebben als zij stellen dat er weinig of geen problemen zijn – in de zin van incidenten. Maar zij negeren daarbij wel het probleem van de

structureel onveilige sfeer rond homoseksualiteit. Overigens zijn er ook veel voorbeelden van scholen waar homospecifieke incidenten – geweld, pesten, belachelijk maken, schelden, pesten, uitsluiting – niet worden gerapporteerd of gebagatelliseerd als puberale grapjes.

Het is duidelijk dat de meeste scholen zich weinig bij de problematiek kunnen voorstellen en niet weten wat zou zouden moeten aanpakken en hoe dan. Dit zijn echter geen argumenten om niet uit te zoeken wat er dan wel speelt en hoe men problemen kan aanpakken. Daarbij gaat het niet uitsluitend om de zorg voor seksueel diverse jongeren. Het gaat ook om het helpen nuanceren van al te extreme vormen van heteronormatief gedrag, zoals bedreigend “machismo” van jongens of “hoerig” of slaafs gedrag van meisjes.

In proefprojecten op scholen (Gekeler, 2005) is een oplossing voor het omgaan met belemmerende overtuigingen gevonden in het nagaan hoe de school daar in het belang van leerlingen en collega's op een constructieve manier mee kan omgaan. Dat kan bijvoorbeeld door het aangaan van gesprekken over wat men zelf wil doen aan de omgangsvormen in de school en hoe men daar persoonlijk een rol in wil vervullen. Dat deed men zowel breed als meer toegesneden op homoseksualiteit. In de gesprekken komt dan aan de orde welke overtuigingen principieel, emotioneel of realistisch zijn. In persoonlijke gesprekken bepaalt men hoe men in de context van de school daar constructieve oplossingen voor kan vinden. Door de brede invalshoek – niet alleen over homoseksualiteit, maar over omgangsvormen – ontstond meer draagvlak om persoonlijk met elkaar van gedachten te wisselen. Op die manier werden emotionele bezwaren verminderd en ontstond er ruimte om praktische problemen op een pragmatische manier op te lossen. De ervaring leert dat de weerstanden dus niet zozeer door inhoudelijke argumenten, maar door een proces van kennismaking, uitwisseling en samenwerking kunnen worden opgeheven.

2. Seksuele ontwikkeling

Dit deel is een schets van de feitelijke situatie van homo- en heteroseksuele jongeren. We gaan eerst in op het "heteronormatieve" school- en leefklimaat waarin jongeren opgroeien. Dit is de context waartoe ook seksueel diverse jongeren zich moeten leren te verhouden. Daarna gaan we in op hoe de ontwikkeling van seksueel diverse jongeren daarvan afwijkt. Vervolgens gaan we in op de onveiligheid die voor homoseksuele jongeren ontstaat en op de psychosociale problemen die daaruit voort kunnen vloeien.

De "heteroseksuele" omgeving

Kort na de basisschool komen de jongeren in de puberteit. Dit is een onzekere periode. Lichamelijke veranderingen vormen een bron van angst voor vele scholieren. Heb ik te kleine borsten, een te kleine penis, hoe kom ik van mijn puistjes af? Uiterlijk wordt buitengewoon belangrijk. Jongeren zijn voortdurend aan het kijken en vergelijken. Diverse onderzoekers (De Graaf & Rademakers, 2003) beschreven hoe (hetero)jongeren bij hun relatievorming een zogenoemde "seksuele interactiecarrière" in vier stappen doormaken.

1. Tijdens de basisschool en het begin van het voortgezet onderwijs bevinden de jongeren zich vooral in seksspecifieke groepen. Ze maken af en toe speelse uitstapjes naar personen van het andere geslacht.
2. In een tweede fase wordt de puberteit merkbaar en gaat een deel van de jongeren uitlokkend, uitdagend gedrag vertonen. Er wordt voor de eerste keer gezoend. De uitstapjes naar het andere geslacht komen steeds meer in een sekse-, rolgebonden en erotisch kader te staan. Jongens worden steeds stoerder en uitdagender en meisjes beginnen hun vrouwelijkheid uit te buiten in het contact met de jongens. Dit speelt vooral tussen het 14^e en 15^e jaar.
3. In een volgende stap (als leerlingen circa 16-17 jaar zijn) vinden steeds meer experimenten plaats in het contact maken met de andere sekse. Van volwassen relaties en een vast patroon kan men dan nog niet spreken. In deze sfeer vinden de eerste seksuele contacten meestal plaats. Er is een geleidelijke ontwikkeling van korte verkeringen naar langere relaties, van eerste schuchter seksueel contact naar meer ervaring daarin.
4. In de laatste stap (circa 18-19 jaar) neemt het experimentele karakter van de contacten af en vormen zich meer stabiele heteroseksuele tweerelaties. Er ontstaat dan een grotere emotionele betrokkenheid bij de partner en het merendeel heeft ervaring met (heteroseksuele) geslachtsgemeenschap. De seksspecifieke vrienden- en vriendinnenkringen lossen zich steeds meer op en worden doorgaans vervangen door vriendenkringen rond de (heteroseksuele) tweerelaties.

Deze beschrijving van de “seksuele interactiecarrière” is gebaseerd op gemiddelden en geeft geen standaard of ideaalpatroon aan. De leeftijden kunnen verschuiven en het patroon gaat niet altijd (geheel) op voor heterojongeren. Het patroon is ook cultureel en heteronormatief. Het gaat vaak helemaal niet op voor andere groepen jongeren, waaronder groepen allochtonen of voor homoseksuelen.

In West Europa zagen we een algemene ontwikkeling van een bevelsopvoeding in de richting van een onderhandelingsopvoeding (Dubois-Reymond 1996). Naarmate Nederlandse jongeren ouder worden, krijgen zij meer vrijheid van handelen. De Nederlandse opvoeding staat sinds de jaren zestig in het kader van zelfontplooiing. Allochtonen in Nederland hebben moeite om deze omschakeling naar de onderhandelingsopvoeding te maken omdat hun eigen cultuur daar weinig aanknopingspunten voor geeft (Pels, 2000). Maar ook Nederlandse gezinnen maken deze omschakeling niet altijd even soepel.

Hoewel de Nederlandse opvoeding jongeren steeds meer ruimte biedt, zien we bepaalde waarden centraal blijven staan. Samenvattend en voor de doeleinden van dit artikel enigszins toegespitst, zouden we kunnen zeggen dat jongeren en hun ouders verwachten dat:

- iedereen heteroseksueel is
- iedereen een romantische, eeuwigdurende, monogame relatie nastreeft
- een relatie leidt tot een gezin waarin een sekserolverdeling bestaat
- men niet wil afwijken van de omgeving
- men afwijkende gevoelens of gedrag verbergt

Jongeren en volwassenen hanteren deze verwachtingen deels als ideaal, maar tegelijkertijd als minimumstandaard. Dat brengt spanningen met zich mee, want het laat weinig ruimte voor een eigen ontwikkeling of afwijkingen.

De seksueel diverse jongeren

In de adolescentie beginnen ook niet-heteroseksuele scholieren hun seksuele gevoelens te ontdekken. In het voortgezet onderwijs geeft tussen de 10% en 27% van de scholieren aan wel eens fantasieën over homoseksualiteit te hebben (De Graaf et al, 2005). Rond de 40% van de scholieren geeft aan wel eens na te denken over of men mogelijk homoseksueel of lesbisch is (Kersten, 1994).

Het wordt hen echter snel duidelijk dat zulke gevoelens niet gemakkelijk geaccepteerd of gewaardeerd worden. Naarmate zij ouder worden, neemt het percentage leerlingen dat seksuele diversiteit bij zichzelf accepteert dan ook af. Potentiële gevoelens worden onderdrukt of ontkend. Hoewel veel ook volwassenen nog geregeld seksueel diverse fantasieën hebben, zullen zij deze in het openbaar zelden meer toegeven.

Bij tussen de 3 en 5% van de jongeren zijn homo- of lesbische gevoelens zo sterk dat zij tussen hun 12^e en 18^e tot de conclusie komen “homo”, “bi” of “lesbisch” te zijn. Circa 10% stelt wellicht “biseksueel” te zijn (De Graaf et al, 2005).

Een zeer klein deel van de jongeren voelt zich niet thuis in het eigen lichaam of bij de hun toegeschreven sekserol. Omdat de druk om zich te conformeren aan de biologische sekserol in Nederland erg sterk is, zullen maar weinig jongeren de gelegenheid krijgen hier iets aan te doen. Het is het mogelijk om bij ernstige twijfels over het eigen geslacht puberteitsremmers te nemen tot vanaf het 18^e jaar het medische en juridische traject van geslachtsverandering kan worden begonnen. Deze behandeling is in Nederland alleen mogelijk bij het VU in Amsterdam. Voor kinderen in deze situatie bestaat een patiëntenvereniging (Transvisie; <http://www.transvisie.nl/>) die onder meer een werkgroep heeft voor transseksuele kinderen en hun ouders (Berdache; <http://www.transvisie.nl/transvisie.nl/index.php/berdache-kind-en-ouders>). Daarnaast is er Tranvisie Zorg (<http://www.transvisiezorg.nl/>) die professionele zorg en advies (onder meer aan scholen) geeft.

We zetten de woorden “homo”, “bi” of “lesbisch” tussen aanhalingstekens omdat het maar benoemingen zijn die sterk beïnvloed worden door sociale druk en omstandigheden. In een maatschappij die homo/biseksuele gevoelens minder sterk veroordeelt, zou er wellicht geen sprake zijn van een minderheid. Onderzoekers concluderen dat wisselende homo-, bi- en heteroseksuele gevoelens een normaal aspect zijn van de seksuele identiteitsontwikkeling en niet noodzakelijkerwijs hoeven te eindigen in een bepaalde richting.

Net als bij jongeren die later heteroseksueel blijken te zijn, gebeurt er van alles met de seksueel diverse jongeren in deze periode. Tijdens de eerste stap, waarin heteroseksuele leeftijdsgenoten nog vooral in seksespecifieke groepen optrekken, is er nog weinig aan de hand met seksueel diverse jongeren. Hun seksuele gevoelens en fantasieën zijn vaak nog weinig gedifferentieerd en de jongeren zijn er in de praktijk vaak nog niet zoveel mee bezig.

De seksespecifieke groepen bieden dan een relatief veilige omgeving. Maar de ontwakende belangstelling van heteroseksuele leeftijdsgenoten voor mensen van het andere geslacht zet seksueel diverse jongeren wel aan het denken. Vaak merken zij al dat deze (heteronormatieve) gevoelens niet bij hen passen. Deze realisatie kan bij hen leiden tot een gevoel van vervreemding. Het kan bijvoorbeeld zijn dat zij denken "niet zoals de anderen te zijn", "niet zo sociaal vaardig" of "geen bartype".

In de tweede en derde stap worden de contacten van leeftijdsgenoten met het andere geslacht steeds serieuzer. Een groot deel van de sociale interactie op het schoolplein, in de schoolgangen en 's avonds komt in het kader van uitdagen, versieren en uitgaan te staan. Tijdens deze stap verwacht men van seksueel diverse jongeren dat zij meegaan in het heteroseksuele ontmoetingspatroon. Seksueel diverse jongeren vinden dit steeds moeilijker. Zij komen steeds vaker voor de keuze te staan om zich aan te passen, er voor uit te komen, of hun heil ergens anders te zoeken.

Heteroseksuele leeftijdsgenoten keuren afwijkingen van het heteronormatieve ontwikkelingspatroon sterk af. Zij zijn in deze experimentele fase bezig met het zoeken naar eigen zekerheden en het voelt veiliger om "afwijkingen" zo sterk mogelijk te veroordelen.

In de vierde stap vallen de oude seksespecifieke vriendschappen uit elkaar en ontstaan nieuwe, meer stabiele heteroseksuele relaties en netwerken rond deze relaties. Seksueel diverse jongeren die er op dit moment nog niet voor uitgekomen zijn en geen eigen netwerk en goede relaties met accepterende heteroseksuelen hebben opgebouwd, komen vanaf dit moment alleen te staan. Zij zullen nu een meer definitieve keuze moeten maken voor het ontkennen van hun gevoelens, het uitkomen voor hun gevoelens, of het leiden van een dubbelleven (in het openbaar heteroseksueel, maar heimelijk anders).

Kortom, de adolescentie is voor seksueel diverse jongeren een turbulente periode, waarin zij veel en deels andere keuzes moeten maken dan heteroseksuele leeftijdsgenoten.

Onveiligheid

"Twijfelaars" en scholieren die later seksueel divers blijken te zijn, hebben - zo blijkt uit divers onderzoek - meer dan gemiddeld last van sociale en emotionele problemen. Die ontstaan vooral door een homovijandige omgeving. Jongeren ontdekken hun seksueel diverse gevoelens op steeds jongere leeftijd, tegenwoordig vaak al als ze een jaar 14, 15 zijn. Toch

vinden de meeste scholieren in het middelbaar onderwijs de risico's te groot om er voor uit te komen.

Nederlandse cijfers over gevoelens van onveiligheid komen bijvoorbeeld uit een onderzoek dat het homojongerenblad *Expreszo* begin 2001 deed via haar website (Dankmeijer, 2001). Daarin zei 35% van de homojongeren dat zij zich als homo zelden of nooit veilig voelden op school. In een grootschalig en representatief onderzoek van het ITS naar veiligheid op scholen werd dezelfde vraag (in het algemeen) gesteld aan scholieren in het algemeen (Mooij, 2001). Van hen zei slechts 6% zich zelden of nooit veilig te voelen op school. Van de *Expreszolezers* zei 50% dat de schoolleiding zelden of nooit helpt als je om hulp vraagt rond homoseksualiteit. In het ITS onderzoek zei 29% dat de schoolleiding zelden of nooit helpt als je om hulp vraagt. Verder dacht 60% van de *Expreszolezers* dat de schoolleiding zelden of nooit tegen homovijandig geweld optreedt. Uit het ITS onderzoek blijkt dat 'slechts' 33% van de leerlingen denkt dat de schoolleiding zelden of nooit optreedt tegen geweld.

De cijfers uit het *Expreszo* onderzoek zijn niet volledig representatief, we weten dus niet exact hoe onveilig seksueel diverse jongeren zich voelen. Omdat het homojongerenblad *Expreszo* vooral jongeren trekt die er al enigszins voor uitgekomen zijn, kunnen we overigens veronderstellen dat deze gegevens nog relatief positief zijn. Maar ook zonder exacte cijfers merken veel docenten wel dat veel seksueel diverse scholieren het niet gemakkelijk hebben op school.

Psychosociale problematiek

Heteroseksuele, homoseksuele en lesbische middelbare scholieren zijn ook statistisch vergeleken op het voorkomen van psychosociale problemen (Kersten, 1994). Daaruit bleek dat homo- en lesbische scholieren systematisch meer psychosomatische klachten rapporteren. Dat gaat niet alleen op voor de homoseksuele en lesbische scholieren die er al voor uitkomen. Maar ook voor de veel grotere groep van 40% van de scholieren die in haar enquête aangaf op een andere manier over de eigen seksuele voorkeur na te denken.

De onveilige schoolsituatie is niet de enige oorzaak van de problemen van lesbische en homoseksuele scholieren. Wel blijkt dat de schoolsituatie belemmerend werkt bij het in het reine komen met de eigen gevoelens en met het vinden van een uiting daarvoor.

3. Signalering van problematiek rond seksuele diversiteit

Veel leerlingenbegeleiders vragen welke problemen seksueel diverse leerlingen hebben en hoe zij hen kunnen herkennen. Uit het onderzoek van Anne Kersten (Kersten, 1994) blijkt dat seksueel diverse jongeren heel uiteenlopend omgaan met hun gevoelens en met discriminatie. Sommigen ervaren geen problemen of gaan soms zelf overmatig presteren, anderen krijgen last van slechte prestaties, gedragsproblemen, angst voor afwijzing, isolement of depressie. In dit deel gaan we nader in op de zelfbeleving van seksueel diverse scholieren, op hun beleving van de schoolomgeving en op hun beleving van psychosociale problemen. Aan het eind van dit deel gaan we in op de manier waarop leerlingenbegeleiders de problematiek waarnemen. Dit deel is voor een belangrijk deel gebaseerd op het rapport van Kersten, die alleen keek naar homo- en lesbische leerlingen, dus niet naar seksuele diversiteit in bredere zin.

Zelfbeleving

Seksueel diverse scholieren voelen zich over het algemeen ánders dan leeftijdsgenoten. Zij hebben vaak minder interesse in onderwerpen waar seksegenoten zich mee bezighouden. Jongens voelen zich - vaak al vóór zij hun seksueel diverse gevoelens als zodanig benoemd hebben - niet thuis bij het stoere gedrag van andere jongens. De homoseksuele jongens doen vaak niet mee aan het praten over meisjes. Ook lesbische meiden zijn vaak niet betrokken bij gesprekken over de heteroseksuele verliefdheden van andere meisjes.

Homoseksuele meisjes en jongens zien zichzelf niet alleen als anders, maar denken ook dat klasgenoten hen anders zien. De jongens zijn vaak bang dat anderen kunnen merken dat zij homoseksueel zijn.

Met hun duidelijk andere belangstelling positioneren de homo- en lesbische scholieren zich vaak als "alto's" (alternatieve types). Vaak nemen zulke homoseksuele, biseksuele of lesbische scholieren deel aan kleine alternatieve subgroepjes, waarin men meer geïnteresseerd is in maatschappelijke onderwerpen. De leden van zulke subgroepjes en dus ook de potentiële seksueel diverse scholieren, zijn vaker dan gemiddeld op school actief in de leerlingen of medezeggenschapsraad of bij de schoolkrant. Zowel jongens als meisjes

plaatsen zich op deze manier buiten de groep, maar ze ontlenen er ook een bijzondere positie aan waarin ze zich beter kunnen handhaven.

Beleving van de schoolomgeving

Noch de homoseksuele jongens, noch de lesbische meisjes verwachten onder klasgenoten een klimaat waarin men zonder negatieve gevolgen openlijk over homoseksualiteit kan spreken. In de praktijk betekent dit meestal dat zij hierover zwijgen. Wel zijn zij erop gespist te horen hoe men er in de klas over denkt. Als er aandacht is voor homoseksualiteit in lessen of er op de gang iets gebeurt, is dat meestal door een denigrerende grap of in een lacherige sfeer. Homoseksuele leerlingen ervaren de afwezigheid van homoseksualiteit in het lesmateriaal als een gemis. Het belemmert volgens de homojongeren hun proces van herkenning en betekenisgeving aan hun gevoelens.

Homoseksuele jongens en lesbische meisjes kennen vaak wel een of meer leraren of leraressen waarvan zij weten of vermoeden dat zij homoseksueel of lesbisch zijn. Maar dit levert voor hen niet altijd positieve voorbeelden op. Soms vindt men een leerkracht te nuchterig, of confronteren sommige leraren de jongeren met een aspect van homoseksualiteit waar ze juist moeite mee hebben. De leraren of leraressen die niet "sterk" overkomen op de homoseksuele jongeren vinden zij "triest". Daarnaast zien homojongeren natuurlijk ook hoe homoseksuele lesbische docenten soms geïntimideerd worden.

Homoseksuele en lesbische scholieren kennen slechts in enkele gevallen andere homoseksuele of lesbische scholieren. Ook dat kan hen het gevoel geven eenzaam en alleen op school zijn.

Beleving van psychosociale problemen

Uit de gesprekken van Anne Kersten met homoseksuele en lesbische leerlingen blijkt dat zij een complex van problemen ervaren. Het verwerven van een lesbische of homoseksuele identiteit is daarbij een van de belangrijkste. Een wezenlijk onderdeel van de lesbische of homoseksuele ontwikkeling lijkt te zijn dat men buiten de groep komt te staan. Soms vinden zij daarbij aansluiting met een andere "outcast".

Fysiek contact met seksegenoten krijgt voor seksueel diverse jongeren een extra lading en sociale contacten met seksegenoten worden ingewikkelder, vooral als anderen "het" weten. Seksueel diverse scholieren weten zich vaak geen raad hun gevoelens van aantrekking en

verliefdheid. Daarbij vormen onder meer schaamtegevoelens en de veronderstelde negatieve houding van medescholieren barrières om het isolement te doorbreken. Gebrek aan herkenning bij iemand die dezelfde situatie zit, veroorzaakt eenzaamheid.

Het uiten van gevoelens van eenzaamheid en onzekerheid maakt soms impliciet een deel uit van het eigen gedrag. Sommige scholieren willen gedurende bepaalde periode of in bepaalde omgeving op geen enkele manier nog iets prijsgeven van hun persoonlijke leven. Voor een deel heeft dat te maken met onzekerheid over wat men eigenlijk voelt. Om onzekerheid te voorkomen, vermijden seksueel diverse scholieren soms sociale situaties. Het voortdurende gepeiker brengt voor sommige scholieren slapeloosheid en andere lichamelijke klachten met zich mee. De kans is dan groot dat schoolprestaties daaronder gaan lijden.

Anne Kersten vermoedt dat zelfdoding een onderwerp is waar homoseksuele en lesbische scholieren veel vaker dan heteroseksuele scholieren mee bezig zijn. Dit blijkt in elk geval ook uit onderzoek naar homoseksuele en lesbische scholieren in andere landen, waaronder in Vlaanderen (Heeringen & Vincke, 2000). Volgens dit onderzoek doen homojongens tweemaal en lesbische meisjes vijfmaal zoveel zelfmoordpogingen als heteroseksuele jongens of meisjes. Voor Nederland zijn geen cijfers beschikbaar. Redenen van zelfdoding niet worden geregistreerd door de Rijksinspectie van Volksgezondheid en in onderzoek naar heteroseksuele en homo/lesbische scholieren zijn nooit vragen gesteld over zelfdoding.

Duidelijkheid krijgen over de eigen gevoelens en het kunnen terugvinden van zelfrespect kost veel energie. Het maken van een uiteindelijke keuze geeft opluchting, maar brengt de scholier nog geen rust. Ook het zoeken naar manieren om een homo- of lesbische relatie aan te gaan en om vorm te geven aan verhoudingen met ouders en leeftijdsgenoten kunnen tot problemen leiden. Uit de gesprekken die Anne Kersten had met ex-leerlingen blijkt ook dat na de middelbare schooltijd problemen rond homoseksualiteit blijven voortbestaan.

De negatieve bejegening van homo- en lesbische scholieren op school heeft serieuze consequenties. Het leidt ertoe dat scholieren zich geregeld bedreigd voelen en depressief worden. Homo- en lesbische scholieren anticiperen vaak op negatieve reacties, maar niet altijd terecht. Reacties vallen achteraf soms mee.

Beleving van leerlingbegeleiders

Leerlingenbegeleiders realiseren zich vaak wel dat het proces van ontdekken van seksueel diverse gevoelens voor scholieren moeilijk kan zijn, maar ze merken ook op dat het voor hen een onzichtbaar proces is. Als zij seksueel diverse scholieren opmerken, gaat vaak om jongens. In zulke gevallen zien zij dat jongens buiten de groep staan of qua gedrag afwijken. Lesbische meisjes kent men vaak niet. Als men meisjes of lesbisch herkent, is het vaak omdat het meisje het zelf kenbaar heeft gemaakt.

Een van de gevolgen van deze relatieve onzichtbaarheid is dat maar weinig seksueel diverse jongeren hulp krijgen en dan vrijwel alleen op initiatief van de jongeren zelf. Voor beide partijen (leerling en begeleider) is een gesprek moeilijk. Als het tot een gesprek komt, blijken problemen vaak al langere tijd te spelen.

Het aankakten van problemen gebeurt vaak indirect. Homoseksualiteit komt dan aan de orde in de context van een andere problematiek, zoals studieproblemen, gedragsproblemen en psychosociale problemen. De scholieren komen dan eerst met algemene psychosociale problemen, zoals angst, isolement, depressie, schaamte en vage schuldgevoelens.

In workshops over homospecifieke leerlingenbegeleiding door EdDivers (www.edudivers.nl) vragen leerlingenbegeleiders vaak hoe zij homospecifieke problemen kunnen herkennen. We zouden daarop uitgebreid kunnen antwoorden met een reeks aan mogelijk typerende verschijnselen en gedragingen, zoals teruggetrokkenheid, overmatige agressiviteit, ultraconformistisch gedrag of juist sterk onaangepast gedrag enzovoorts. Maar in de praktijk zijn seksueel diverse scholieren pas definitief te herkennen als zij u of anderen deelgenoot maken van hun gevoelens. Een lijst met specifieke aandachtspunten zou gebaseerd zijn op stereotypingen en problemen, die op zich niets met een homoseksuele voorkeur of twijfel over sekse-identiteit te maken hoeven te hebben. Als u scholieren ziet die minder presteren of andere problemen hebben, is dat een aanleiding om eens met ze te praten. Daarbij kunt u een open oog hebben voor hun zorgen rond discriminatie en hun seksuele gevoelens.

4. Praktische suggesties voor de begeleiding

De praktische suggesties die wij willen meegeven, hebben betrekking op zes terreinen.

1. het vergroten van uw toegankelijkheid voor seksueel diverse scholieren

2. specifieke aandachtspunten in counselinggesprekken
3. het scholieren helpen aan contacten met leeftijdsgenoten met dezelfde gevoelens
4. het omgaan met de ouders
5. het ondersteunen van openheid op school
6. hoe u kunt omgaan met "gecompliceerde" coming-out problematiek

Toegankelijkheid

Het is voor seksueel diverse scholieren niet vanzelfsprekend dat vertrouwenspersonen, mentoren of leerlingenbegeleiders openstaan voor seksuele diversiteit. Over het algemeen maken zij immers mee dat leeftijdsgenoten en volwassenen nooit over homoseksualiteit praten of er negatief of bagatelliserend mee omgaan. De school zou daarom zichtbaar moeten maken dat zij openstaat voor vragen van seksueel diverse scholieren. Dat kan men doen door een poster op te hangen of folders neer te leggen die duidelijk maken dat (homo)seksualiteit bespreekbaar is. Men kan het ook in de schoolgids vermelden. Als men dergelijke signalen niet geeft, gaan tieners er voetstoots van uit dat men (homo)seksualiteit en transseksualiteit niet serieus zal nemen.

Ook in de spreekkamer kunnen allerlei voor de leerlingbegeleider onverdachte signalen potentieel aangeven of u al dan niet voor problemen openstaat. Denk er bijvoorbeeld eens over na wat een traditionele foto van uw echtgeno(o)t(e) en kind op uw bureau doet met de gevoelens van een seksueel diverse scholier. Op zich zegt dat niets over uw houding ten opzichte van seksuele diversiteit, maar het positioneert u in de ogen van een onzekere leerling misschien wel als iemand die zich als "traditionele hetero" mogelijk niet kan inleven in zijn of haar situatie. Ook hier zijn signalen van een open houding en bespreekbaarheid zinvol, bijvoorbeeld door folders of een poster. Het hoeven niet altijd posters of folders te zijn die specifiek over homoseksualiteit gaan. Als de aankleding van uw school of uw spreekkamer uitstraalt dat u kunt omgaan met diversiteit, kan dat ook waardevol zijn. Let er wel op dat u "diversiteit" in de beeldvorming niet uitsluitend neerzet als culturele of etnische diversiteit. Vooral in zogenaamde zwarte scholen kan het voorkomen dat respect voor etnische diversiteit en multiculturaliteit juist beperkend overkomt op seksueel diverse leerlingen. Respect en aandacht voor andere culturen gaat vaak nog automatisch gepaard met een aarzelende houding rond openlijke (homo)seksualiteit.

Naast signalen over de bespreekbaarheid van seksuele diversiteit, zullen docenten en vooral leerlingenbegeleiders vragen en zinspelingen serieus moeten nemen. Dat betekent natuurlijk ook dat u er zelf geen moeite mee moet hebben. Veel begeleiders, of het nu professionele psychologen, maatschappelijk werkers of leerlingenbegeleiders zijn, vinden het best moeilijk om expliciet over seksuele diversiteit te spreken. Een van de grootste aarzelingen is of men een leerling of een docent rechtstreeks kan vragen of hij of zij homoseksueel, biseksueel, lesbisch of transgender is. Dit - in tegenstelling tot de vraag aan heteroseksuelen of men of een vriend(in) heeft of getrouwd is - ervaart men vaak als een inbreuk op de privacy. Deze schroom om echt vanzelfsprekend met seksuele voorkeuren en genderidentiteiten om te gaan, zal men moeten leren overwinnen. Het is dus nuttig dat docenten zich afvragen hoe zij zelf staan ten opzichte van seksuele diversiteit.

Hierover kan men in een docententeam afspraken maken. Soms spreekt men af de begeleiding van seksueel diverse leerlingen door een homoseksuele of lesbische collega te laten doen. Dat kan een meerwaarde hebben, maar wij bevelen aan dit werk niet volledig "af te schuiven" op homo- of lesbische docenten op uw school. Hoewel het kan overkomen als een vorm van waardering, is het ook een extra belasting voor hen. Bovendien kan het ertoe leiden dat niet alleen de klus, maar ook de schoolverantwoordelijkheid voor seksueel diverse scholieren teveel bij één persoon terecht komt. Maak dus in het geval van een dergelijke afspraak altijd duidelijk onderscheid tussen de verantwoordelijkheid voor deze taak (blijft bij de school) en de taak zelf (tot nader order bij de homoseksuele/lesbische collega).

Counseling

Om seksueel diverse leerlingen te kunnen ondersteunen, moeten zij zelf de eerste stap nemen om hun gevoelens te benoemen. Vaak zullen seksueel diverse leerlingen ook enige of zelfs grote moeite hebben met het uitspreken van het woord homoseksualiteit of om er expliciet over te praten. Het gevoel dat je biologische sekse niet past bij je gevoelens kan nog verwarrender zijn. Twijfels over seksuele oriëntatie en sekse-identiteit kunnen ook door elkaar heen lopen. Om met u in contact te komen over zulke onderwerpen, zullen zij het vaak via een omweg bespreekbaar proberen te maken. Bijvoorbeeld door het te hebben over een vriend(in) of kennis. Geef hen die ruimte. Dwing hen niet zichzelf meteen bloot te leggen. U kunt zelfs deze truc zelf gebruiken. Als u vermoedt dat een leerling met zulke gevoelens worstelt, kunt u vertellen over een vriend(in) die zoiets meemaakte, of vragen of de leerling een vriend(in) heeft die via de leerling advies nodig heeft.

Binnen een gesprek is het van belang om ruimte te geven aan de gevoelens van de leerlingen. De gevoelens kunnen heel duidelijk zijn, maar kan ook zijn dat de leerling tal van tegenstrijdige gevoelens ervaart. Zo kunt u de vraag verwachten wanneer de leerling "zeker" kan zijn dat hij of zijn "homo" is. Het is van belang om daarbij niet snel in een oordeel of advies te vervallen.

Het is van belang om samen met de jongere te zoeken naar hoe hij of zij zijn of haar gevoelens kan plaatsen en welke oplossingen voor mogelijke problemen het best passen bij zijn of haar situatie. Daarbij staat de inschatting van de jongeren centraal. Stel behulpzame vragen, maar stuur de jongere niet teveel. Zo kunt u bij de vraag om zekerheid over het "homo" zijn, vragen naar verlangens, tot wie zij zichzelf aangetrokken voelen, op welke manier en naar erotische fantasieën. Ook twijfels over het eigen geslacht (gender) kunnen veel verwarring opleveren. Hier kan het helpen om na te vragen of de leerling zich man of vrouw voelt en wat hij of zij daaronder verstaat. Probeer samen een onderscheid te maken tussen eigen gevoelens en externe verwachtingen. Vaak staat angst voor afwijzing het toelaten van zulke gevoelens in de weg. Ga dan na waar de jongere bang voor is.

Het is zaak om de inschatting van de jongeren niet klakkeloos over te nemen. Het komt bijvoorbeeld vaak voor dat de jongere zodanig reacties uit de omgeving vreest, dat hij/zij zichzelf verlamt en zich niet in staat voelt om iets aan de situatie te veranderen. Zoek samen uit welke reacties de leerling echt verwacht en waarop die verwachting is gebaseerd.

In veel gevallen zijn zulke angsten overmatig en onnodig. De tieneromgeving kan uitermate heteronormatief en intimiderend overkomen, maar vooral de reactie van directe vrienden en kennissen valt vaak mee. De begeleider kan samen met de jongere zoeken naar manieren om op een veilige manier uit te testen hoe veilig of onveilig de situatie werkelijk is. Dat kan lastig zijn. Zolang ouders of medeleerlingen de beleving van hun zoon, dochter of vriend niet kennen, kunnen zij ongenueanceerd negatief reageren, terwijl het wel eens anders zou kunnen liggen als het om iemand gaat die zij goed kennen.

Aan de andere kant kan de reactie ook veel negatiever uitvallen dan men verwacht. Dat geldt vooral bij gelovigen of bij mensen met een cultureel sterk traditionele achtergrond. In Islamitische kringen komt uitstoting en eerwraak nog regelmatig voor. Ook "verraad" van de seksuele diversiteit van een jongere aan diens ouders door leeftijdgenoten kan voorkomen, als chantagemiddel of in werkelijkheid. Het is zaak hier zeer zorgvuldig met om te gaan.

Het is niet alleen van belang om te kijken naar de eigen beleving en gevoelens van de jongeren, maar ook serieus te kijken naar het "sociale systeem" waarbinnen de jongere functioneert. We denken daarbij aan ouders, de familie en de vriendenkring. Voor een deel kan dit systeem belemmerend zijn voor het uiten van de gevoelens door de jongeren, maar anderzijds is dit systeem ook van belang voor de ondersteuning.

Bij jongere leerlingen speelt zowel de formele als de sociale afhankelijkheid een rol. Bij oudere leerlingen zijn er meer mogelijkheden om naast het "heteroseksuele" systeem een aanvullend homospecifiek sociaal systeem te helpen opbouwen. Dan kan men hen laten kennismaken met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgender vrienden en kennissen waarmee men ervaringen kan delen en waar de jongere ondersteuning kan vinden.

Ten slotte is het natuurlijk van belang om na te gaan in hoeverre de vragen en gevoelens die de scholier heeft over seksuele diversiteit een belemmering vormen voor zijn of haar functioneren op school. Deels zal de counselor hierbij kijken naar hoe de scholier met zijn of haar gevoelens kan omgaan, zodat er meer ruimte komt voor het schoolwerk. Deels zou de counselor kunnen nadenken over hoe de school hierin, naast counseling, ondersteuning zou kunnen bieden.

Als jongeren liever zelf op zoek gaan naar hun gevoelens kunnen ze ook terecht op de website <http://www.iedereenisanders.nl/>.

Ontmoeting

Veel scholieren zullen kampen met de vraag waar zij homoseksuele, biseksuele, lesbische of transseksuele gevoelsgenoten kunnen ontmoeten. Er is een website die ernaar streeft alle activiteiten voor LHBT jongeren overzichtelijk te maken: <http://www.nietalleenanders.nl/>. Om meer inzicht in het veld te geven, gaan we hier nader in op de soorten aanbod.

Voor jongeren met transseksuele gevoelens is een verwijzing naar de steungroep Berdache mogelijk. Voor minderjarige homo- lesbische en biseksuele jongeren kunt u verwijzen naar een lokale "Jong & Out" (<https://www.jongenout.nl/>) groep of/en hen steunen om een Gay/Straight Alliance (<http://www.gaystraightalliance.nl/>) op school op te zetten. Voor de wat oudere scholieren vanaf circa 17 à 18 jaar is een verwijzing naar het lokale COC, De Kringen

of een andere lokale homojongerengroep op zijn plaats. Voor meer Christelijke jongeren is er ook ContariO (<http://www.contrario.nl/>) . In enkele regio's zijn er ook groepen voor allochtone homo, bi, lesbisch en transseksuelen. Check voor actuele adressen http://www.edudivers.nl/index/links_van_edudivers. Een meer algemeen overzicht van homo- en lesbische gelegenheden en organisaties in Nederland en in uw regio is te vinden via www.switchboard.nl.

Jongeren kunnen ook hun eigen weg zoeken via het internet. Bijvoorbeeld via de website van Jong & Out (<https://www.jongenout.nl/>), of van het homojongerenblad Expresszo (www.expreszo.nl). Daar kan men ook chatten en advertenties plaatsen. Correspondentie en ontmoetingen via deze site zijn veiliger dan het contact zoeken via de vele homoseksuele pornosites. Lesbische meiden kunnen daarnaast ook terecht bij de site van het blad "Zij aan zij" (www.zijaanzij.nl), femfusion (www.femfusion.nl) of <http://lesbisch.startpagina.nl>. Christelijke LHBT ontmoeten elkaar ook op het <http://www.regenboogforum.nl/>. Islamitische jongeren kunnen eventueel terecht bij Stichting Maruf (<http://www.stichtingmaruf.com/>) of Respect2Love (<http://www.respect2love.nl/>), die zich specifiek bezighouden met islam en seksualiteit. In enkele plaatsen, zoals Amsterdam, Rotterdam en Den Haag zijn er ook opvangcentra voor allochtone LHBT jongeren (zie http://www.edudivers.nl/index/links_van_edudivers). Deze sites zijn wel meer op volwassenen gericht. Voor jongens zijn er daarnaast vele nieuws en datingsites, zoals:

- ❑ Wing (<http://www.winq.nl/>; nieuws)
- ❑ Gaysite (www.gaysite.nl, nieuws en dating)
- ❑ Gaydar (www.gaydar.nl; dating)
- ❑ Planet Romeo (<http://www.planetromeo.com/>; dating)

Ook deze websites zijn bedoeld voor volwassenen en zeker voor onder de 16 jaar minder interessant of geschikt.

Mentoren en leerlingenbegeleiders zullen erover moeten nadenken in hoeverre zij leerlingen willen ondersteunen bij het hun weg vinden in de LHBT wereld. Het verdient de voorkeur de verantwoordelijkheid voor het vinden van een eigen weg zoveel mogelijk bij de leerling zelf neer te leggen, maar soms is of vindt de jongere dat zelf erg moeilijk. Vooral bij minderjarige jongeren kan het een probleem zijn om alleen op zoek te gaan naar een geschikte homogelegenheid. Het komt wel voor dat een leerlingbegeleider een avond meegaat met een dergelijke leerling, naar bijvoorbeeld een COC dansavond of naar een van de

inloopgelegenheden voor minderjarigen. Andere leerlingenbegeleiders zullen een dergelijke dienstverlening onacceptabel vinden of te risicovol voor hun eigen positie als docent. Dit laatste kan spelen als de ouders (nog) niet zijn ingelicht. Ook homoseksuele of lesbische vertrouwenspersonen kunnen vrezen voor een negatieve beeldvorming of aantijgingen van intimidatie als zij een leerling op deze manier zouden begeleiden.

Omgaan met ouders

Ouders kunnen zeer uiteenlopend met de seksueel diverse gevoelens van hun kinderen omgaan. In een onderzoek onder ouders van homoseksuele kinderen vond men drie soorten ouders: afwijzers, verwerkers en accepteerders (Van der Feen & Sanders, 1980).

De accepteerders hadden vaak als reactie dat zij de coming-out (het ervoor uitkomen) van hun zoon of dochter al hadden zien aankomen. Voor hen vormt de keuze van hun zoon of dochter niet een echt probleem.

De verwerkers hebben wel een probleem met seksueel diverse gevoelens van hun zoon of dochter. Zij hadden deze gevoelens niet eerder onderkend en hebben vaak weinig informatie over homoseksualiteit of seksuele diversiteit. In eerste instantie reageren deze ouders vaak geschokt door de coming-out van hun kind. Zij vragen zich vaak af of zij iets "fout" hebben gedaan in de opvoeding (met name Nederlandse ouders) of dat hun zoon of dochter is verleid (met name ouders van niet-Nederlandse afkomst). Na deze eerste twijfels ontstaat vaak een nieuwe serie vragen over de mogelijke problemen die hun kind zal tegenkomen, zoals afwijzing, discriminatie, religieuze dilemma's, misbruik in de homosubcultuur en geslachtsziekten. Deze twijfels en vragen gaan voor een belangrijk deel terug op een gebrek aan informatie over homoseksualiteit, transseksualiteit en op de maatschappelijke afwijzing van seksuele diversiteit die zij ook vaak geïnternaliseerd hebben.

De afwijzers hebben grote moeite met de seksueel diverse gevoelens van hun kind en kunnen die niet accepteren. Vaak hebben deze ouders een traditionele culturele of religieuze achtergrond waarin men seksuele diversiteit sterk afwijst. Daarnaast verkeren zij vaak in een sociaal milieu waarin seksuele diversiteit niet acceptabel is.

Hun eerste reactie op de coming-out van hun kind is vaak om argumenten aan te voeren waarom seksuele diversiteit niet acceptabel is. De afwijzers concentreren zich op adviezen aan hun zoon of dochter om van hun afwijkende gevoelens af te komen (door therapie of

gebed), om de gevoelens te ontkennen of ze tenminste verborgen te houden. Als hun kind niet aan deze adviezen tegemoetkomt, blijft er niets anders over dan de hele zaak in de doofpot te stoppen of het kind te verstoten. In sommige culturen is homoseksualiteit een zodanige schande voor de familie, dat een kind dat openlijk voor zijn of haar homoseksualiteit uit dreigt te komen, met de dood bedreigd wordt.

De mening van allochtone ouders over homoseksualiteit is negatiever dan die van autochtone ouders. Zowel principiële, als emotionele en realistische bezwaren tegen het uitkomen van seksuele diversiteit komen voor.

Toch is het gevaarlijk om hierover te generaliseren. In 1998 ondervroeg Jacomijn de Vries een aantal allochtone ouders naar hun mening (De Vries, 1998). Deze ouders stonden bijna alle positief tegenover het geven van seksuele voorlichting op school. Ouders willen hierbij graag betrokken worden of daarvan op de hoogte worden gesteld. Ook voorlichting over homoseksualiteit wordt geaccepteerd, mits het neutraal zou worden gegeven en het niet zou leiden tot stimulatie van homoseksueel gedrag. Uit deze reactie bleek dus dat zij menen dat voorlichting kan verleiden tot homoseksueel gedrag. Dit geldt ook voor hun houding ten aanzien van homoseksuele docenten. Zolang zij afstand houden van de leerlingen, kan een aantal ouders een homoseksuele docent accepteren. Een ander deel van de ouders vindt dat de geaardheid van een docent geen probleem moet zijn en niet relevant is.

De categorieën afwijzers, verwerkers en accepteerders zijn niet statisch. Het komt geregeld voor dat afwijzers veranderen in verwerkers en dat verwerkers uiteindelijk accepteerders worden. Dit zijn echter processen die tijd en ondersteuning kosten. Tijd en ondersteuning die het kind zelf vaak niet voorhanden heeft of bereid is te geven en waarin ook de school keuzes moet maken.

Vaak hebben jongeren al een lange tijd achter de rug waarin zij met hun eigen gevoelens geworsteld hebben. Het kan zijn dat zij zo blij zijn eindelijk een keuze te hebben gemaakt, dat zij ook van de rest van de wereld eisen hen nu daar onmiddellijk in te ondersteunen. Voor ouders die nog aan het begin van een verwerkingsproces staan, is dat een moeilijke situatie. Helaas is de organisatie van ouders van homoseksuele kinderen waar zij ondersteuning konden vinden ter ziele gegaan. Voor islamitische ouders die grote problemen hebben met de seksuele diversiteit van hun kinderen kan men eventueel ook doorverwijzen

aan Stichting Maruf (<http://www.stichtingmaruf.com/>) of Respect2Love (<http://www.respect2love.nl/>), die zich specifiek bezighouden met islam en seksualiteit.

Het al dan niet betrekken van ouders kan een dilemma vormen voor de school. In veel gevallen is de leerling er in het begin van de begeleiding nog niet aan toe om de ouders in te lichten. Het buiten medeweten of zonder toestemming van de leerling om toch inlichten van de ouders kan desastreuze gevolgen hebben. Maar het ondersteunen van de gevoelens van seksueel diverse leerling zonder daarin de ouders te kennen, kan ook negatieve reacties oproepen. Wij kunnen hiervoor geen eenduidige adviezen geven. Naar onze mening is het vooral belangrijk dat u de wil van de seksueel diverse leerling respecteert. De enige uitzondering die er op die regel zou moeten zijn, is - net als bij seksuele intimidatie - als de jongere misbruikt wordt.

Openheid op school

Ook bij de keuze of de leerling open zal zijn over zijn of haar seksueel diverse gevoelens op school zelf, staat natuurlijk de keuze van de jongere centraal. In dit geval is het wel van belang dat de vertegenwoordigers van de school samen met de betreffende leerling(en) nagaat welke de voorwaarden zijn waaronder zij er meer openlijk op school voor uit kunnen komen. Als een leerling besluit er openlijk vooruit te gaan komen, zullen docenten en directie duidelijk voor ogen moeten hebben hoe zij zullen omgaan met de bescherming van deze leerling.

Dit lijkt vanzelfsprekend, maar het is geen overbodige luxe om dit te vermelden. Veel scholen grijpen in het geheel niet in bij homoseksuele intimidatie in gangen of in klassen. Zoals wij al meldden, heeft meer dan de helft van homoseksuele scholieren niet het idee dat de schoolleiding open staat voor hulpvragen op dit punt (Dankmeijer, 2001). De Inspectie van het Onderwijs constateert dat op vrijwel alle scholen specifieke aandacht op het gebied van homoseksualiteit ontbreekt (Rijksinspectie van het Onderwijs, 2004).

Het komt ook vaak voor dat docenten of schoolleiders homoseksuele intimidatie wijten aan het slachtoffer zelf, bijvoorbeeld als deze zich "te afwijkend" gedraagt van de groep. Het is van belang dat de school duidelijk heeft hoe men zal omgaan met eventuele conflicten en met diverse vormen van pesten, bedreiging en intimidatie. Counselors kunnen deze vormen

van ondersteuning en aanpak met de leerling doornemen en zich zowel bij de betreffende leerling als bij de schoolleiding ervan vergewissen wat zal gebeuren bij eventuele incidenten.

In overleg met de betreffende leerling(en) kan het ook goed zijn om in de preventieve sfeer iets te doen aan het schoolklimaat. Dat kan door zichtbaarheid, door vanzelfsprekende vormen van voorlichting en door goede afspraken over orde en discipline (De Graaf et al, 2003). Als men overweegt om externe voorlichters in te schakelen, is het goed daarover met de leerling(en) of met homoseksuele docenten te overleggen. Homoseksuelen hebben uiteenlopende opvattingen over homoseksualiteit en homoseksuele leerlingen kunnen zich daarin kwetsbaar voelen. Het kan zijn dat een COC voorlichting niet aansluit op de wensen en positie van homoseksuele en lesbische leerlingen en docenten.

Gecompliceerde problematiek

Tot nu toe hebben wij gesproken over zogenaamde "ongecompliceerde" problematiek. Daarmee bedoelen mogelijke problemen waarmee homoseksuelen en transgenders over het algemeen kampen als zij voor hun seksuele diversiteit uit willen komen. Ongecompliceerde problematiek kenmerkt zich door het feit dat het in het licht van discriminatie niet vanzelfsprekend is om ervoor uit te komen en dat men daarvoor een periode van nadenken en uitproberen nodig heeft. Hoewel dit een vervelend verschijnsel is voor seksueel diverse mensen, zijn deze soort problemen op zich niet van dien aard dat zij – althans homoseksuelen – daar professionele begeleiding voor nodig hebben.

Naast de "ongecompliceerde" problematiek kan het echter zijn dat seksueel diverse jongeren te maken krijgen met "gecompliceerde" de coming-out problematiek. Daarmee bedoelen we een combinatie van "normale" problematiek met zwaardere problematiek die het dagelijks functioneren van de jongere ernstig compliceert. We denken dan aan zware psychische problemen, zoals depressie of neigingen tot zelfdoding, aan alcoholmisbruik of verslaving, aan uitstoting, eerwraak en aan problemen rond seksualiteit zoals seksueel misbruik, prostitutie en aids.

Zulke zware problemen kunnen niet worden opgelost door een leerlingenbegeleider. Het is dan van belang dat de begeleider een sociale kaart heeft van plaatsen waar de leerling goed kan worden geholpen. Het is onvoldoende om een jongere klakkeloos door te verwijzen naar bijvoorbeeld een plaatselijke RIAGG of de verslavingszorg. Zeker als het gaat om problemen

waarin homoseksualiteit is verweven met andere problematiek, loopt u het risico dat de jongere terecht komt bij een hulpverlener die niets weet van homoseksualiteit of transseksualiteit, waardoor de jongere van de wal in de sloot geholpen wordt. Vanaf 2007 moet u voor zulke informatie in principe terecht kunnen bij het loket dat gemeenten dan instellen in het kader van de Wet Maatschappelijke Ondersteuning. Het kan echter voorkomen dat de gemeente haar informatietaak rond seksuele diversiteit niet (optimaal) vervult. Dan kunt u misschien terecht bij:

- een lokale COC vereniging (www.coc.nl)
- via Gay & Lesbian Switchboard (<http://switchboard.coc.nl/>), 020- 623 6565
- Roze Hulpverlening.nl (www.rozehulpverlening.nl, overzicht van hulpverleners die ervaring hebben met homospecifieke problemen)
- Diverse lokale opvangprojecten voor allochtone jongeren met homoseksuele, biseksuele, lesbische of transgender gevoelens, bijvoorbeeld Veilige Haven Amsterdam (<http://www.veilighavenamsterdam.nl>)

Tot slot is een waarschuwing op zijn plaats. Men moet niet al te snel problemen die te maken hebben met seksuele diversiteit benoemen als "gecompliceerde problematiek".

Gecompliceerde problemen moet men doorverwijzen als zij het dagelijks functioneren van de jongere sterk belemmeren. In andere situaties kan het stigmatiserend en belastend werken om de seksueel diverse jongeren direct door te verwijzen naar professionele hulpverlening.

5. Valkuilen

We willen dit artikel afsluiten met een viertal valkuilen, waarmee leerlingbegeleiders regelmatig te maken krijgen. De belangrijkste daarvan zijn een gebrek aan toegankelijkheid, het bagatelliseren van seksueel diverse gevoelens, het teveel meegaan in de vrees voor consequenties van de coming-out of juist overmatig optimisme over de acceptatie van seksuele diversiteit in de sociale omgeving.

Gebrek aan toegankelijkheid

Er zijn steeds meer leerlingenbegeleiders die oog krijgen voor homospecifieke problemen. Ze laten zich bijscholen en lezen het een en ander over homoseksuele identiteitsontwikkeling of over transseksualiteit. Desondanks krijgen zij geen of weinig vragen van seksueel diverse

leerlingen. Over het algemeen komt dit omdat het voor seksueel diverse leerlingen niet duidelijk is dat zij bij leerlingenbegeleiders terecht kunnen.

Vaak ziet men dit binnen een schoolklimaat, waarin het niet vanzelfsprekend is om seksueel diversiteit aan de orde te stellen en waarin het spreken over seksualiteit gezien wordt als een hoogstpersoonlijk thema. De oplossing van deze valkuil ligt vooral in het zichtbaar maken van de acceptatie en de bespreekbaarheid van seksueel diversiteit op school. Dat is overigens iets wat de leerlingenbegeleider over meestal niet in zijn of haar eentje kan verbeteren.

Homoseksuele gevoelens bagatelliseren

Het komt nog steeds voor dat volwassenen tegen een seksueel diverse jongere zeggen dat hun gevoelens slechts een fase vormen, die wel weer voorbij zal gaan. Soms is dat waar, maar een dergelijke uitspraak getuigt van weinig respect voor de gevoelens van de betreffende leerling. Het is ook een vorm van ongelijke behandeling. Men zegt immers ook niet tegen een heteroseksuele leerling dat zijn of haar heftige heteroseksuele gevoelens misschien van voorbijgaande aard zijn.

Het kan ook zijn dat de begeleider een leerling die onzeker is over zijn of haar gevoelens wil ondersteunen door te stellen dat men zich niet in een hokje moet laten stoppen. “Wat maakt het uit of je jezelf “homo” noemt of niet?” Ook dit klopt theoretisch gezien wel, maar de leerling heeft weinig aan dit advies. Veel jongeren zijn onzeker en zoeken naar duidelijke antwoorden om zich meer zeker te kunnen voelen. Voor hen maakt een benoeming op dat moment juist heel veel uit. Het is voor de begeleider een kunst om aan de ene kant de leerling zijn of haar gevoelens te laten accepteren zoals die zijn en deze te ondersteunen. Aan de andere kant moet men hem of haar de ruimte geven om van gedachten te veranderen.

Teveel meegaan in de vrees

Sommige begeleiders zijn zo empathisch naar de leerling dat hij of zij geheel meegaat in de vrees die jongeren kunnen hebben om ervoor uit te komen. Jongeren (en overigens ook seksueel diverse volwassenen) kunnen irrationeel bang zijn voor de gevolgen van een coming-out. Dit geldt vooral als zij zich niet kunnen voorstellen hoe anderen daarop zullen reageren. In zulke gevallen is het van belang om samen met de leerling na te gaan hoe

specifieke mensen op een coming-out zouden reageren. Een dergelijk gesprek kan al veel oplossen.

Als het niet helpt om overdreven angst weg te nemen, kan men proberen er in werkelijkheid achter te komen hoe mensen zullen reageren. Bijvoorbeeld door hen op subtiele wijze vragen te stellen, publicaties te laten slingeren, naar bepaalde televisieprogramma's te kijken, of door bevriende kennissen het onderwerp aan te laten roeren.

Overmatig optimisme over acceptatie

Naast overdreven vrees kan het ook zo zijn dat begeleiders overmatig optimistisch zijn over de mogelijkheden van acceptatie van seksuele diversiteit. Dan kunnen zij in hun reactie naar de leerling mogelijk te weinig aandacht hebben voor de werkelijke risico's. Zo is het voorgekomen dat leerlingenbegeleiders islamitische leerlingen denken te helpen door direct hun ouders bij de seksuele twijfels van hun kind te betrekken.

Overmatig optimistische begeleiders zijn vaak zelf erg progressief en menen dat hun hele omgeving er ook zo over denkt. Zij denken: "er is nu toch een homohuwelijk, op onze school heerst een veilig klimaat, ik zie niet welke problemen zouden kunnen optreden". Het kan dan zijn dat zij komen met het advies om "er niet zo moeilijk over te doen" of dat zij te snel op een openbare coming-out aansturen.

Een dergelijke reactie is overhaast. Ten eerste omdat er te weinig rekening wordt gehouden met de gevoelens van de betrokken jongere, al zijn die soms irrationeel. Ten tweede omdat in de praktijk de acceptatie soms blijkt tegen te vallen.

In progressieve kringen kan het zijn dat "men" vindt dat homoseksualiteit geaccepteerd zou moeten worden, maar dat deze "tolerantie" een dun fineer blijkt op het moment dat het echt dichtbij komt. Zeker in hoger opgeleide kringen is het een norm om tolerant te zijn. Toch kan men het moeilijk vinden als blijkt dat het eigen kind homo of lesbisch is. Of om te accepteren dat de beste vriend die in de klas altijd naast je en in de zelfde tent sliep tijdens de werkweek, homo of lesbisch is. Dit geldt vooral voor situaties waarin de leerling niet-stereotiep heteroseksueel gedrag vertoont, of als een conflict optreedt en medeleerlingen of docenten hun sociale status riskeren als zij een seksueel diverse leerling zouden willen beschermen. Deze situatie noemt men tolerantie op afstand. In de begeleiding van seksueel diverse leerlingen zou men ook in deze situaties de nodige zorgvuldigheid in acht moeten nemen.

Voor vragen aan de auteur kan men contact opnemen via info@edudivers.nl

Literatuur

Dankmeijer, Peter (2001), Homojongeren zesmaal zo onveilig op school in: *Feit & Vooroordeel* jg. 1, nr. 10, 20 juni 2001

Dankmeijer, Peter (2001), Laks optreden door schoolleidingen, in: *Feit & Vooroordeel* 10, 20 juni 2001

Dubois-Reymond, E. (1996), Gezin en modernisering. Een problematische relatie voor jongeren? in: *Pedagogisch Tijdschrift* (1996) 4/5 (297-295)

Feen, R.J. Van der; Sanders, G. (1980), *Homoseksuele jongeren en hun ouders*, Deventer: Van Loghum Slaterus

Forum (2003), *Wankele waarden, levenskwesaties van moslims belicht voor professionals*. Forum, Utrecht

Gekeler, Corina (2005), *Enabling Safety for LesBiGay Teachers. Publieksverslag*, COC Nederland, AOb, APS, Amsterdam/Utrecht, mei 2005

Graaf, H. De; Sandfort, T. (2000), *De maatschappelijke positie van homoseksuelen mannen en lesbische vrouwen*, Nederlands Instituut voor Sociaal Sexuologisch Onderzoek, Uitgeverij Eburon, Utrecht/Delft, 2000

Graaf, H. De, Rademakers, J. (2003), *Seks in de Groei*, Rutgers Nisso Groep (uitgeverij Eburon) 2003

Graaf, H. de; Meerendonk, B. van de; Vennix, P.; Vanwesenbeeck, I. (2003), *Beter voor de klas, beter voor de school. Werkbeleving en gezondheid van homo- en biseksuele mannen*

en vrouwen in het onderwijs, Enabling Safety for Lesbigan Teachers/RutgersNissoGroep, Dekkers, Utrecht

Graaf, H. De; Meijer, S.; Poelman, J.; Vanwesenbeeck, I. (2005), *Seks onder je 25e*, Rutgers Nisso Groep/Soa Aids Nederland, Utrecht, 8 september 2005

Heeringen, C. van; Vincke, J. (2000), Suïcidal acts and ideation in homosexual and bisexual young people: a study of prevalence and risk factors, in: *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*

Kersten, A.; Sandfort, T. (1994), *Lesbische en homoseksuele adolescenten in de schoolsituatie*, Utrecht, Interfacultaire Werkgroep Homostudies

Korte, Anne-Marie; Vosman, Frans; Wit, Theo de (1999), *De ordening van het verlangen. Vriendschap, verwantschap, en (homo)seksualiteit in joodse en christelijke tradities*. Uitgeverij Meinema, Zoetermeer

Meerendonk, B. Van de; Eisinga, R.; Felling, A. (2003), Application of Herek's attitudes towards lesbian and gay men scale in the Netherlands, in: *Psychological Reports*, jg. 93, p. 265-275.

Mooij, T. (2001), *Veilige scholen en (pro)sociaal gedrag in het voortgezet onderwijs. Evaluatie van de campagne 'de veilige school'*, Nijmegen, ITS

Nahas, O. (2005), *Homo en moslim, hoe gaat dat samen? 1001 vragen over islam en homoseksualiteit*. Forum, Utrecht

Overbeek, Nique van & Renkens, José (1998), *De heteroseksuele school*, Nijmegen, Wetenschapswinkel Nijmegen

Pels, T. (2000), *Opvoeding in Marokkaanse gezinnen in Nederland*, Van Gorcum, juni 2000

Prior, Frits (2005), *Het doet hier alles. Bewust omgaan met hetero-, homo- en biseksualiteit in het onderwijs*, Algemeen Pedagogisch Studiecentrum, Utrecht, maart 2005

Rijksinspectie van het Onderwijs (2003), *Iedereen is anders. Een handreiking van de Inspectie van het Onderwijs om scholen veilig te maken, in het bijzonder voor homoseksuele leerlingen en docenten*, Inspectie van het Onderwijs, Utrecht, september 2003

Rijksinspectie van het Onderwijs (2004), *Onderwijsverslag over het jaar 2003*, Den Haag, SDU

Els Schijf (2009), *Genderdysforie en school*, Amsterdam, Transvisie

Stichting Different (2006), *Docentenhandleiding Helemaal anders. Een project over de thematiek homoseksualiteit voor de bovenbouw van HAVO/VWO vanuit een Christelijke visie op relaties en seksualiteit*, Amsterdam, Stichting Different in samenwerking met Driestar Educatief, april 2006

Vries, I. de (1998), *Verschillen verkend: Een inventarisatie van de houding van allochtone leerlingen en ouders ten opzichte van homoseksualiteit*. Utrecht: Forum.